

**ДЕФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЛАДУ В
УКРАЇНСЬКІЙ РСР ТА ПРОЯВИ ЦЬОГО НА СЕЛІ
(60-80-ті РОКИ ХХ СТ.)**

Проголошення незалежності України, проведення реформ у політичній та економічній сферах привели до значного зацікавлення широкого кола громадськості питаннями вітчизняної історії.

Намагаючись відійти від адміністративно-командної економіки та авторитарно-бюрократичного режиму і перейти до демократичних форм функціонування, ринкової моделі економіки, відновлення і зміцнення різних форм власності, виключний інтерес для науковців становлять питання, пов'язані з історією українського села, аграрного потенціалу держави. Саме аграрний сектор найбільше вразила командна модель господарювання. Тому метою даної публікації є спроба автора дати об'єктивну і реальну оцінку впливу змін в суспільно-політичному становищі Української РСР на розвиток сільського господарства в 60-80-ті роки ХХ ст.

У сучасній історичній науці ряд дослідників вже зробили спробу переосмислити українську радянську історію. Ряд важливих аспектів досліджуваної проблеми висвітлено в монографії С. Падалки, де автор розглядає загальні проблеми життя українського суспільства в умовах тоталітаризму та пост-тоталітаризму [5]. Серед новітніх публікацій особливу увагу привертають дві близькі за змістом, інформативно насичені монографії – «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.)» Г. Кривчика [4] та «Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. ХХ ст.)» С. Падалки [6]. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали, що в основу аграрної політики компартійного керівництва було закладено використання принципів екстенсивного ведення сільського господарства.

1960–1980 роки – складний і суперечливий період в історії України, коли поглиблювалася криза радянського суспільства, що поширювалася на всі сфери життя – політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру. Спроби

реформувати економіку в рамках соціалістичної системи зазнали краху, суспільство вступило не лише в період застою, але й широко проявилися репресивно-реакційні тенденції, прагнення повернутися до старих сталіністських методів.

Зосередивши ресурси на окремих ділянках, тоталітарна система мала продемонструвати певну ефективність, зокрема домогтися на них значних результатів, наприклад, в освоєнні космосу чи гонці озброєнь. Соціальні процеси в Україні відображали формування тогочасного індустріального суспільства і водночас кризу соціалістичного ладу, заснованого на директивній економіці, колективній безвідповідальності, монополії КПРС на владу і бюрократії – на національні багатства. Радянська система не могла забезпечити стабільного й ефективного розвитку суспільства, у 70–80-х роках стала очевидною її нездатність витримати конкуренцію із західною моделлю, заснованою на ринковій економіці і демократії.

На рубежі 60–70-х років Радянський Союз, а разом з ним й УРСР як повністю інтегрована в цю централізовану державу республіка вступили в період історії, що тривав до середини 80-х років і за яким затвердилася назва «застій». Лише в 1985 р. розпочався новий курс під назвою «Перебудова», який певною мірою приніс зміни в суспільно-політичне та соціально-економічне життя країни.

Поворот у політиці, що розпочався після жовтневого пленуму ЦК партії, означав повернення до консервативних, певною мірою просталіністських позицій. Але ця тенденція виявила себе не відразу. На перших порах були виправлені деякі «волюнтаристські», як їх називали, хиби попереднього хрущовського керівництва. Проте незабаром стало зрозумілим, що висунутий Л. Брежнєвим лозунг «стабільність» насправді означав відмову від будь-яких спроб здійснення радянських змін, що цілком задовольняло консервативні керівні сили, які вперто трималися за освячені традиціями привілеї.

Політична верхівка СРСР у роки правління Л. Брежнєва характеризувалися крайнім консерватизмом. «Брежнєвський період» історії України – період

часткової реанімації командно-адміністративної системи сталінського зразка, період застою та одночасно – пошуку прогресивними силами шляхів суспільного оновлення [1, 450].

Так само, як і в попередні роки, агропромисловий комплекс України був невід'ємною складовою АПК усього СРСР. Українська РСР розглядалась як головний виробник хліба, цукру, технічних культур, молока та м'яса. Саме цим і визначався розвиток її сільського господарства. З року в рік плани обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в республіці збільшувалися, акценти робилися на збільшенні заготівлі продукції в союзний фонд. При цьому планові завдання визначалися суб'єктивно, без урахування справжніх виробничих можливостей аграрного сектору економіки. Самостійної ж аграрної політики Компартії України, як і політики в інших сферах економіки, не існувало. Усе це приводило до виснаження сільського господарства України, поглиблення його кризового становища. Уже з кінця 1960-х рр. відбувалося помітне гальмування динамізму перетворень у галузі сільського господарства. П'ятирічні завдання не виконувалися, темпи розвитку сільгоспвиробництва значно уповільнилися.

Щоб приховати реальний стан аграрного сектору, партійне керівництво стало на шлях дезінформації, замовчування проблем, пропаганди «стабільності зростання абсолютних приростів». При підведенні підсумків розвитку сільського господарства за основу брався не п'ятирічний період, а десятиріччя чи навіть п'ятнадцятиріччя.

У 60–80-ті роки реальні важелі влади в Радянському Союзі знаходились у вищих керівних органах КПРС. Компартія, трансформувшись у партійно-адміністративну структуру, поставила себе, над політичною надбудовою суспільства. У статті 6 Конституції УРСР (1977 р.) партія закріпила за собою право бути не тільки керівною і спрямовуючою силою суспільства, а й ядром політичної системи, державних і громадських організацій, визначати генеральну перспективу суспільного розвитку, лінію внутрішньої і зовнішньої політики держави, керувати творчою діяльністю народу [8, 6]. Так було

юридично оформлене право Компартії на єдиновладне керівництво державою, в тому числі аграрною політикою.

Усі питання розвитку сільського господарства України зводилися до коментування рішень ЦК КПРС із цього приводу і розгляду завдань щодо їх виконання українською республіканською партійною організацією.

Керівництво агропромисловим комплексом України здійснювалося у тій формі й тими методами, які склалися ще за часів формування адміністративно-командної системи управління, в результаті чого тиск центральних органів управління постійно посилювався.

Діюча система управління АПК України включала такі міністерства: сільського господарства, радгоспів, плодоовочевого господарства, харчової промисловості, м'ясної та молочної промисловості, рибного господарства, заготівель, сільського будівництва, Державний комітет із лісового господарства. Виробниче обслуговування сільського господарства здійснювали Держкомсільгосптехіка, Міністерство вод, Сільгоспхімія.

Велика кількість господарств одночасно підпорядковувалась обласним та республіканським органам, трестам та об'єднанням. Ослабленою була районна ланка управління. Відомства недобросовісно виконували свої обов'язки і викачували кошти з колгоспів та радгоспів.

Господарствам УРСР нав'язувалися дріб'язкова опіка й адміністрування, плани товарної продукції, розміри посівних площ, урожайність сільськогосподарських культур, поголів'я і продуктивність худоби, строки виконання сільськогосподарських робіт.

Політика післяхрущовського керівництва носила половинчастий, непослідовний характер. Головними принципами діяльності держави стали переслідування будь-якої опозиційності, санкціонована ініціатива та панування імітаційних форм діяльності.

Пропагандистська робота в країні значною мірою ґрунтувалися на рішеннях XXII з'їзду КПРС. Хоча для більшості населення був абсолютно ясним крах утопії третьої програми партії. Для виправдання розриву між

«суспільними ідеологами» і практикою, що все збільшувався, була сконструйована концепція розвинутого соціалізму. Положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства було закріплено в Конституції УРСР 1978 р., де йому давалося таке визначення: «Це суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи» [9, 3].

Широкі заяви про досягнення розвинутого соціалізму багато в чому не узгоджувалися з реальним життям. Одним із компонентів концепції розвинутого соціалізму було трактування ролі держави в суспільстві. Так стверджувалося, що держава в радянському суспільстві стала загальнонародною, бо в різних формах народовладдя брала участь велика кількість людей – усього в УРСР – майже 10 млн. осіб. Але це було тільки формою, яка аж ніяк не змінювала суті тоталітарної природи радянської держави. Вона була й продовжувала залишатися тоталітарною [1, 451].

Ігнорування об'єктивної реальності, намагання будь-що підігнати її під абстраговане визначення надуманого «розвинутого соціалізму» стало звичайною нормою верхів партії, тоталітарної держави, пропаганди і наукової діяльності вчених центру, а слідом за ними і регіонів. Так, командний метод планування сільськогосподарського виробництва не спирався на науково виважені підходи в його організації. Ще одним наслідком тих форм та методів господарювання, які практикувалися адміністративно-командною системою управління, був такий стан сільського господарства України, коли за рахунок нього розвивалися інші галузі народного господарства Радянського Союзу.

Основними критеріями оцінки зрілості виробничих процесів на етапі «розвинутого соціалізму» вважалися ліквідація залишків дрібнотоварного виробництва в місті й на селі, рівень усупільнення кооперативної власності на засоби виробництва, зближення двох форм соціалістичної власності (державної й кооперативної), утворення й розвиток єдиного народногосподарського комплексу та інші фактори. Проте такі мотивації не «вписувалися» в надумані

успіхи, а сформований народногосподарський комплекс був однією з підвалин тоталітарної держави, що стала гаслом для розвитку республік, у тому числі й Української РСР. Вони були цілком позбавлені можливості проявити ініціативу у веденні власного господарства.

Повсюдно проголошувалося здійснення народовладдя, хоч господарем держави залишався адміністративно-бюрократичний апарат виконавчих органів, котрому були підпорядковані всі сторони життя суспільства. У країні сформувався прошарок, що знаходився поза законом і критикою. Це створювало сприятливі умови для корупції, злочинності і підлабузництва, кар'єризму і хабарництва на всіх рівнях.

У 70–80-ті роки відчутних проявів набула моральна деградація партійно-державного апарату, особливо в центрі. Ця тенденція поступово розповсюджувалася донизу, звички «верхів» наслідувало місцеве начальство. За 10 місяців 1973 р. до ЦК КПУ від громадян надійшли 364 листи, у яких розкривалась аморальна поведінка секретарів райкомів і міськкомів партії. Але нерідко такі скарги залишилися без належної уваги [6, 16]. Зверталися за підтримкою до вищої партійної інстанції і господарські керівники. Так, упродовж 1982–1983 рр. лише з питань матеріально-технічного постачання до ЦК надійшло близько 700 прохань.

Командно-адміністративні методи управління пагубно вплинули й на функціонування політичної системи радянського суспільства. Її розвиток має суперечливий характер. Основною була суперечність між демократичною формою і бюрократичною сутністю політичної системи. Усе це значною мірою пов'язувалось із замкненим характером радянського суспільства. Складовими елементами політичної системи були КПРС, Радянська держава, профспілки, комсомол, кооперативно-колгоспні об'єднання, громадські організації. Було відкинуте будь-яке парламентське маскування тоталітарної держави – СРСР.

Під час призначення кадрів на керівні господарські ділянки перші секретарі партійних комітетів часто ігнорували рекомендації парторганізацій і призначали на посади «своїх», особисто відомих їм людей. Деякі секретарі

райкомів вважали можливим впливати на стан справ лише через заміну керівництва. Така практика не була ефективною і призводила до високої плинності керівних кадрів. У деяких господарствах за короткий термін керівників міняли по декілька разів, що негативно позначилося на стані виробництва.

Історично стосунки України з центром склалися небезпроблемно. І хоча післявоєнна історія цих стосунків мала більш цивілізований характер, але й тоді проблеми залишалися. Наріжним каменем завжди було питання міри самостійності України в розв'язанні проблем державного будівництва, розвитку промисловості й сільського господарства, національно-культурного розвитку. Розв'язувалися вони, як правило, з позицій інтересів центральної влади. Причому чим більшим був тиск центральної влади, тим слабше опиралася влада республіканська. Її покірлива позиція мала вигляд порозуміння. Тому в 1960–1980 роки Україна стала полем безконтрольних дій центральних відомств. На свій розсуд центр використовував її багатства й трудові ресурси, нав'язував плани, затверджував показники.

Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. Панівним чинником режиму була партієцентричність держави, всієї політичної системи. Виразною якісною ознакою розвитку в Україні «соціалістичної законності» було домінування легістських принципів розуміння права як настанов, законів і указів наділеної силою чинної влади. Правом, згідно з проголошеними принципами, є те, що на певний час має оформлену законом силу; законними вважається те, що йде від офіційної влади [10, 286].

Сільськогосподарське виробництво і село загалом розглядалося партією не лише як об'єкт керівництва, а й як своєрідний полігон для випробування своєї господарської та соціально-культурної політики. Партія вбачала в сільському господарстві сировинний придаток індустрії, надійне джерело покриття

зростаючих видатків на ВПК. Селянство розглядалося в другорядній ролі – як союзник робітничого класу. Не маючи виваженого аграрного курсу, центр вдавався до посиленої експлуатації села. Компартія володіла цілковитою монополією у справі розробки аграрної політики й водночас усіма її позитивними набутками, не виявляючи наміру ділитися з ким-небудь хоча б часткою цих прерогативів.

Починаючи з часів колективізації, село мусило жити майже виключно заради міста і промисловості, зростання економічної та воєнної могутності тоталітарної держави. Компартийна бюрократія ніколи не пропускала нагоду, щоб не назвати великі суми дотацій для села. Але в реальності під виглядом держзамовлень у формі нееквівалентного обміну відбирала за безцінь сільськогосподарську продукцію на суму в сотні мільярдів карбованців, щоб повернути назад лише десятки.

Окрім того, не був чітко врегульований механізм розподілу капіталовкладень у середині аграрної галузі. В Україні склалася практика розподілу капітальних вкладень між областями сільськогосподарськими міністерствами та відомствами, виходячи із доведених до них лімітів. Однак у житті розподіл здійснювався вольовими, суб'єктивними рішеннями – не пропорційно росту виробництва і не оптимально, що призводило, з одного боку, до відставання певних областей у рівні фондооснащеності та фондоозброєності і, як результат, до відставання рівня виробництва, а з іншої – до того, що окремі області отримували в 2–2,5 рази більше капіталовкладень.

Становище сільського господарства погіршувалося задушливою ціновою політикою держави. У країні діяв пресинг низьких цін на сільськогосподарську продукцію, що встановлювалися центром чисто прагматично в односторонньому порядку без урахування реальних затрат господарств на її виробництво. Ціни на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, паливно-мастильні і будівельні матеріали, сільське виробниче будівництво, насіння щороку зростали, а закупівельні ціни на продукцію сільського господарства залишалися незмінними, навіть на деякі її види знижувалися.

Компартійна політбюрократія відверто ігнорувала суттєву специфіку села. Завдання усунення суттєвих відмінностей між містом і селом фактично розуміла як нищення сільської специфіки у виробництві, соціальній сфері, духовному житті. Як наслідок політики уніфікації українське село майже втратило свою самобутність – одну з найважливіших підвалин збереження відтворювальної функції нації, берегині її культурної і духовної спадщини.

Упродовж усієї історії тоталітаризму леймотивом аграрної політики КПРС була щонайвища експлуатація сільського господарства і непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю. Аграрний сектор економіки розглядався лише як постачальник сільськогосподарської продукції – продовольства та сировини. Піклування про умови життя і праці на селі було покладене на плечі самих сільських трудівників, селянство зорієнтовувалося владою на скромне задоволення своїх суспільних потреб. Фактично не здійснювався раціональний продуктивний пошук оптимальних форм організації сільськогосподарського виробництва.

Розвиток української суспільної думки відбувався шляхом ревізії націоналізму і марксизму. У ній до кінця 1980-х років не були добре продумані перспективи соціально-економічного, а частково й політичного розвитку України. Це пояснюється тим, що зміни настали швидше, ніж на те сподівалися [8, 112].

Таким чином, негативними наслідками адміністративно-командних методів управління агропромисловим комплексом України в 60–80-х рр. були дискримінація, яку зазнавало сільське господарство України порівняно з іншими регіонами СРСР в об'ємах державних закупок сільськогосподарської продукції, у рівні його фінансового та матеріально-технічного забезпечення, розвиток глибоких диспропорцій у галузевій структурі сільського господарства, унеможливлення застосування науково виважених підходів в організації сільгоспвиробництва, перекачування коштів з аграрного сектору економіки в інші галузі народного господарства. Фактично відбувалося нехтування інтересів сільського господарства України.

Література

1. Гончаренко В.Д. Історія держави і права України / В.Д. Гончаренко. – Т. 2. – К.: Інюре, 2000. – 578 с.
2. Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
3. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2006. – 652 с. іл.
4. Котигоренко В.О. Політична історія України ХХ ст. / В.О. Котигоренко. – К.: Генеза, 2003. – Т. 6.: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002). – 694 с.
5. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Г.Г. Кривчик. – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. – 192 с.
6. Падалка С.С. Україна 60-х – 90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) / С.С. Падалка. – К.: Ін-т історії України, 2000 – 390 с.
7. Падалка С.С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К.: Український центр духовної культури, 2003 – 160 с.
8. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл / П.П. Панченко. – К.: ІСДО, 1995. – 230 с.
9. Табачник Д.В. Українська державність в ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / Д. Табачник, В. Адамський, Б. Андресюк, Є. Бистрицький. – К.: Політична думка, 1996. – 435 с.
10. Українська РСР. Конституція 1978 р. Конституция /Основной закон УССР принята внеочередной 7-й сессией Верховного Совета УССР 9-го созыва 20 апреля 1978 г. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 47 с.